

20-Fevral, 2026-yil

ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАР ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Абдуллаев Абдугаффор Абдуллаевич

*Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети мустақил
изланувчиси*

Аннотация: Мазкур илмий мақолада ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмиши тушунчасининг назарий-ҳуқуқий мазмуни, унинг жиноят-ҳуқуқий табиати ва институционал хусусиятлари комплекс таҳлил қилинади. Тадқиқотда ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг умумий жиноятлар тизимидаги ўрни, уларнинг ўзига хос объектив ва субъектив белгилари ҳамда махсус субъект институти билан боғлиқ жиҳатлари ёритиб берилади. Шунингдек, ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмишлари тушунчасини миллий қонунчиликда аниқ ва мукамал ифода этиш зарурати илмий асосланади.

Мақолада тарихий-ҳуқуқий ёндашув асосида ҳарбий жиноятлар институтининг шаклланиш босқичлари таҳлил қилиниб, миллий давлатчилик анъаналари, жумладан, ҳарбий интизом ва жавобгарлик масалаларига оид ҳуқуқий қарашлар эволюцияси кўриб чиқилади. Хорижий давлатлар жиноят қонунчилигида ҳарбий хизматчилар жавобгарлигининг тартибга солиниши қиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан ўрганилиб, илгор тажрибалар умумлаштирилади.

Калит сўзлар: ҳарбий хизматчи, жиноий қилмиш, ҳарбий жиноятлар, ҳарбий хизматни ўташ тартиби, махсус субъект, жиноий жавобгарлик, жиноят таркиби, ҳарбий интизом, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил, тарихий-ҳуқуқий ёндашув, квалификация масалалари, ҳарбий ҳуқуқ институти.

Бугунги кунда мамлакатимиз тараққиёти янги босқичга юз тутаётган бир вақтда, ривож топиб бораётган ўлкамиз жамияти ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият борасида янги бир даврни бошдан кечирмоқда. Мамлакатимиз эришаётган ютуқлар дунё давлатлари томонидан тан олинishi билан бир қаторда юртимизда олиб борилаётган ҳуқуқий ислохотлар қизғинлик билан кузатиб келинмоқда. Бу эса ўз навбатида мамлакатимизнинг ҳуқуқий-демократик давлатлар қаторида ўз ўрнига эга бўлиши, иқтисодиётнинг раванқ топиши, инвестиция ва ўзаро ҳамкорлик масалаларида кўп жиҳатдан юртимизда олиб борилаётган ҳуқуқий ислохотларга боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда.

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев 2016 йил 1 ноябрдаги Андижон вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувдаги нуткида айтиб ўтганидек, “Юртимизда барпо этилаётган ҳуқуқий-демократик давлатда адолатсизлик бўлишига ҳеч қачон йўл қўймаймиз. Қонун ва адолат ҳимояси ҳокимиятнинг барча бўғинлари, энг аввало, давлат бошқаруви органлари, айниқса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларининг биринчи даражали вазифаси бўлиб, айти пайтда бутун

жамиятимизнинг куч ва имкониятларини шу йўлда сафарбар этиш шарт, деб ҳисоблаймиз”[1, 22-bet].

Дарҳақиқат давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, қонун ва адолат ҳимояси давлат ва жамиятнинг нормал фаолият олиб боришида муҳим ўрин эгаллайди, ҳамда мазкур вазифа бевосита давлат назоратида бўлиши жуда муҳимдир.

Ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмишлари деганда энг аввало жиноий қилмишларни “умумий субъект”дан “махсус субъект”га ажратиб олиш масаласини назарда тутати. Бироқ бунга қандай зарурат мавжуд?

Ўзбекистон Республикасининг Қуролли Кучлари жамият ҳаётининг муҳим бўлаги бўлиб, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминловчи асосий бўғинидир. Шунга кўра ҳарбий хизматчиларнинг жамият ва ҳарбий хизмат билан боғлиқ ижтимоий муносабатларини тартибга солиш, уларнинг жиноий қилмишлари юзасидан жиноят ишларини мазмунан кўриб чиқишда ҳарбий сир ва хизмат билан боғлиқ маълумотларни жамиятда муҳокама қилиш, давлат ва жамият манфаатларига жиддий зиён етказишини инобатга олган ҳолда, ушбу институт жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида иш юритишнинг бошқа шаклларида алоҳидалашган ҳолда кўриб чиқилиши белгиланган[2].

Жаҳонда аксарият мамлакатларда ҳарбий хизматчилар томонидан содир этилган жиноятларнинг иш юритуви алоҳида институт сифатида қаралади ва ушбу ишлар махсус ҳарбий прокуратура, ҳарбий суд ва ҳарбий трибуналларда кўриб чиқилади[2]. Ҳаттоки ҳарбий хизматчилар томонидан содир этилган жиноий қилмишлар юзасидан ишларни юритиш, уларнинг бу борадаги ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш шунингдек суриштирув ишлари ҳам алоҳида “ҳарбий полиция”[3] ва ҳарбий суриштирув органлари томонидан олиб борилади.

Ҳарбийлар томонидан содир этилган жиноятлар ва уларга нисбатан қўлланилган жазо чоралари чуқур тарихий илдизга эга. Хусусан, Амир Темур томонидан ёзилган “Темур тузуклар”ига мурожаат қилсак, Амир Темур зулмкор сипоҳийларга (ҳарбийлар) оддий кишиларга асоссиз жабр-у ситам ўтказадиганларга нисбатан муросасиз бўлган.

“Агарда, - дейди у, - қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, ўз қўли остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум қўлига топширишни буюради. Токи додига ўшалар етсинлар. Агар ҳокимлар томонидан халққа жабр-зулм қилиниб, уларни ҳароб қилган бўлсалар, қилган ишларига яраша жазо беришни талаб қилади. Агарда кавхудолар (қишлоқ, жамоа оқсоқоли) ва калонтарлар (шаҳар ҳукмдорлари)дан кичикроқ даражадаги одамга зулм қилган бўлсалар, қилган зулмига яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар” деб буйруқ берган. Амир Темур юқоридаги масалада яна шундай деган: “Агар бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан сўнг, ундан жарима олсалар, бошқа яна дарра урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар.” Демак, Амир Темур бир жиноят учун икки марта ёки икки хил жазо тайинлашга қарши бўлиб, жиноят ва жазо миқдорларини тенглигини ёқлайди[4, 23-b].

20-Fevral, 2026-yil

Шунингдек, Амир Темур давлатида ҳарбий жиноятлар ва жазолар тизими қуйидаги тамойилларда ўз ифодасини топган:

- қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб, қочса, уни илтифотимиздан маҳрум этсинлар;
- агар мажбуран чекинган бўлса, узрни қабул қилсинлар;
- агарда уни ваҳима босган бўлса, изза қилсинлар;
- қайси сипоҳий душман қаршисида қилич чопиб, яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганлигини эътиборга олсинлар;
- қайси бир сипоҳий хизматда юриб қарилик ёшига етар экан, уни улуфадан маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик лозим, улардан фойдали маслаҳат олсинлар[5, 92-93-b].

Юқоридаги фикрлар шуни исботлайдики, Амир Темур давлатида ҳарбийлар томонидан содир этилган жиноятларга алоҳида эътибор берилган. Темурийлар давлатида сипоҳий (ҳарбий)лар жинояти учун алоҳида жавобгарлик белгиланган ва жазолар ягона тизимга солинган. Шу билан бирга уруш даврида ва тинчлик даврида сипоҳийлар томонидан содир этилган жиноятларнинг аҳамияти алоҳидалашган тарзда қўрилган ва уларнинг жазо тизимида содир этган жинояти учун чин кўнгилдан пушаймон бўлган ҳолларда унга нисбатан амалдаги жазолардан енгилроқ жазо қўлланилган. Шунингдек, Темурийлар давлати қонунчилигида бир жиноят учун икки марта ёки икки хил жазо тайинлашга йўл қўйилмаганлиги, ҳозирги замонавий қонунчилик асосларида намоён бўлиши билан бир қаторда ҳар даврда адолатли қонунлар жамиятнинг эътирофига сазовор бўлган ва кучли давлатнинг асоси сифатида хизмат қилган.

Рус олими М.Н.Прудников ўзининг “Ҳорижий давлатларнинг давлатчилик ва ҳуқуқ тарихи” номли китобида Византия империясида

726-йилда қонунчилик кодекси ҳисобланган - Эклог қабул қилинганлиги, мазкур қонун ўзига тўртта мустақил қонунни қамраб олганлиги: ушбу қонунлар қишлоқ хўжалиги, ҳарбий, денгиз ва Моисей қонунларидан иборат эканлигини аниқлаган. Ҳарбий қонунда ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқбузарлигига оид ишлар жиноий-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинганлиги акс этган.

Шунингдек, Германиянинг давлатчилиги ривожининг юқори босқичлари даврида яъни XVIII–XIX асрларда ҳарбий хизматни ўташга мажбур бўлган шахслар ва ҳарбий хизматчиларга нисбатан жиноят қонунчилиги нормалари кучайтирилган, ҳарбий судлар жорий этилганлиги, уларнинг кўлами кенгайганлиги кўрсатилган. Италия давлатининг фашизмдан кейинги ривож босқичларида ҳам 1947-йилда қабул қилган Конституциясига кўра судлар 3 та тизимга бўлинганлиги ва улардан бирини ҳарбий хизматчилар томонидан содир этилган жиноятларни мазмунан кўриб чиқувчи ҳарбий судлар ташкил этганлиги кўрсатилган[6, 322, 495, 623-betlar].

М.Н.Прудников тарихда давлатчилик ва ҳуқуқ ривож топган барча давлатлар тарихига назар ташлаб, улардаги қонунчиликнинг алоҳида жиҳатларига эътибор берган, ҳамда ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмишлари алоҳида қонун, иш

юритуви ёки судлар орқали ташкил этилганлигига урғу беради, ҳамда бунга тарихдан зарурият мавжудлиги шу билан бирга ривожланган давлатчилик учун муҳим бўғин сифатида қаралганлигини эътироф этади.

Рус олими И.М.Мацкевичнинг фикрига кўра, “Ҳарбий жиноятларнинг тарихий таҳлили шуни кўрсатадики, унинг даражаси, қоида тариқасида, умумий жиноятчилик даражасига мос келади. Ҳарбий хизматчилар томонидан содир этилган жиноятларнинг энг кенг тарқалган тури ҳарбий хизматдан бўйин товлаш бўлган. Ҳарбий жиноятларнинг ҳозирги ҳолати ривожланишнинг ноқулай динамикаси, интенсивлиги, барқарорлиги ва латентлиги билан тавсифланади”[7, 4-b] дея таъкидлайди.

М.Мацкевичнинг фикрлари ўринли, ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларни содир этган ҳарбий хизматчиларнинг мисолида намоён бўлиши мумкин, бироқ биз тадқиқ этаётган мавзуда ҳарбий хизматчи нафақат ҳарбий мансабдорлик ёки ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларнинг, балки умумий жиноят субъекти сифатида намоён бўлади.

Яна бир рус олими И.И.Исраиловнинг таъкидлашича “Бўйсуниш тартибига ва ҳарбий низом муносабатларига қарши жиноятлар учун жавобгарлик тўғрисидаги ҳарбий жиноий қонунчиликнинг ривожланиш тарихи, умуман, қонунчилик сифатида, аниқ тарихий шароитлар билан белгиланади. Мамлакат ва унинг Қурулли Кучлари ҳаётида содир бўлган ҳамда кўрсатилган қонун ҳужжатларининг ўзгариши ва ривожланишига олиб келган аниқ объектив жараёнларни билиш амалдаги қонун ҳужжатларининг мазмун-моҳиятини яхшироқ тушуниш ва очиқ беришга ёрдам беради”[8].

Шунингдек В.А.Жарких[9], М.Ю.Лопатин[10] ва Р.М.Агишев[11] каби бошқа рус олимлари ҳам ҳарбий хизматчиларнинг жинояти – мамлакат армияси ҳаётидаги салбий ижтимоий ҳодиса ҳисобланиб, ушбу ҳодиса нафақат ҳарбий хизматчиларнинг ҳаётига, балки ҳарбий тузилманинг ҳаёт тарзига салбий таъсир кўрсатишини билдиришган. Мазкур олимларнинг фикрларида ҳарбий хизматчилар томонидан содир этилган жиноятлар давлатчиликнинг илк шакллари пайдо бўлганидан буён ўзининг ижтимоий хавфлилик ва субъектив жиҳатлари билан жамиятда алоҳида муносабатга эга бўлганлигини эътироф этишган. Чунончи, ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмишлари бўйича қонунлар, қадимги, ўрта ҳамда ҳозирги жамият муросасиз муносабатда бўлганлигини юқоридаги олимларнинг барчаси эътироф этишган. Шу билан бирга тарихдан мазкур иш юритиш шакли долзарблиги, ҳарбийларнинг қўлида жамиятга ва ҳокимиятга таъсир этиш мумкин бўлган ҳарбий куч ва воситалар жамланганлиги билан ўзига ҳосдир.

Юқоридагилардан мазкур ҳарбийларнинг жиноий қилмишлари бўйича тарихий жиҳатдан ўрганилганда, давлатчиликнинг илк белгилари пайдо бўлганидан то бугунги кунга қадар мазкур мавзу ўзининг долзарблиги билан ажралиб туради. Бинобарин, ҳарбийлар мамлакатнинг мудофаа салоҳияти ва куч-қудратини ташкил қилувчи асосий бўғини ҳисобланади.

20-Fevral, 2026-yil

Таъкидлаш жоизки, мавзунинг ижтимоий заруриятини асослаш диссертациясининг асосий вазифаларидан бўлганлиги сабабли бу борада тадқиқот олиб борган олимларнинг ҳулосаларига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмишлари бўйича иш юритиш бошқа субъектларга нисбатан қўлланилувчи иш юритишдан энг фарқли жиҳати бу – ҳарбий хизматчиларга нисбатан мазкур асосларни ЖПКнинг 345-моддаси 3-қисмига кўра фақатгина ҳарбий прокуратура идоралари томонидан амалга оширилиши ҳисобланади. Яъни, мазкур ишлар бўйича иш юритиш фақатгина ҳарбий прокуратура органлари томонидан амалга оширилади ва мазкур иш юритиш бўйича қабул қилинган қарорлар устидан шикоят қилиш ҳам юқори турувчи айнан ҳарбий прокурорга берилиши мумкин ҳолос. Бу эса кўп ҳолларда мазкур қарорларнинг бекор бўлмасдан ўз кучида қолишига олиб келмоқда.

Шу билан бирга ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмишлари бўйича ЖПКда алоҳида иш юритув тартибининг мавжуд эмаслиги, ЖКнинг еттинчи бўлимида назарда тутилган ҳарбий жиноятларнинг ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган тоифалари бўйича иш юритувнинг суриштирув шакли мавжуд эмаслиги, маъмурий преюдиция ишларида ҳарбий хизматчилар томонидан содир этилган шу турдаги ҳукукбузарликлар учун МЖтКнинг 16-моддасига асосан фақатгина интизомий жазо чораси қўлланилиши мазкур моддалар юзасидан ҳаракатларнинг такрорийлиги жиноят таркибини берувчи жиноятларда ҳарбий хизматчиларнинг жавобгарлик масалалари ва бошқа кўплаб ҳукуқий муаммоли масалалар бу йўналишда илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Юқоридаги фикрларда келиб чиқиб, ҳарбий хизматчиларнинг жиноий қилмишлари ва ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларни тадқиқ этишнинг ижтимоий зарурияти қуйидагиларда намоён бўлади деган фикрга келамиз.

Жумладан, ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларни жиноий-ҳукуқий жиҳатларини тадқиқ этиш ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқларини тиклаш ёки жиноят йўлига адашиб кириб қолган ҳарбийларнинг, қилмишига пушаймон бўлиши, жавобгарликдан озод бўлиши билан биргаликда ҳарбий хизматни давом эттириш имкониятини берилиши мумкинлигини нуқтаи назаридан долзарбдир.

Шу билан бирга ҳарбий хизматчилар орасида жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳарбий интизомни мустаҳкамланишига, ҳарбийлар орасида ҳукуқий онг, ижтимоий ҳаётида эса ҳукуқий маданиятни юксалишига сабаб бўлади.

Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларни жиноий-ҳукуқий жиҳатларини тадқиқ этиш институтини такомиллаштириш ўз аҳамиятига кўра қуйидаги намоён бўлади:

Сиёсий аҳамиятига кўра – давлатнинг ҳарбий хизматчилар жиноятчилигига қарши курашда вазифаларини бажарилишида кўмаклашади, ислохотларнинг инсонпарвалигини намоён қилади ва ортиқча моддий сарф-ҳаражатларни олдини олади.

20-Fevral, 2026-yil

Хуқуқий аҳамияти – ҳарбий бўлмаган шахслар билан вужудга келган жиноий-хуқуқий муносабатларда ҳуқуқларини таъминланишига, ҳарбийлар томонидан содир этилган жиноятлар натижасида етказилган зарарнинг ундирилишига хизмат қилса, ҳарбий хизматчиларнинг контракт асосидаги кейинги ҳарбий хизматни давом эттириши имкониятини беради.

Тарбиявий аҳамияти – ҳарбий хизматчилар орасида жиноятчиликнинг олдини олиш ва ҳарбий интизомни мустаҳкамланиши, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданиятни юксалишига ва қонунларга ҳурмат руҳини шаклланишига хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES):

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз // Замон билан ҳамнафас диёр. 2016-йил 1-ноябрдаги Андижон вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувдаги нутқи. – Т., "Ўзбекистон" 2017., 22 б.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации, ст.30-31/ Wehrstrafgesetz [Уголовный закон по делам военнослужащих] в редакции официальной публикации от 24 мая 1974 года, Уголовно-процессуальный акт Южной Кореи Закон № 341 от 23 сентября 1954 г. Статья 16-2. ва бошқалар.
3. Федеральный закон от 03.02.2014 N 7-ФЗ "О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам деятельности военной полиции Вооруженных Сил Российской Федерации" // СПС «КонсультантПлюс» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31160167&pos=2;-61#pos=2;-61, <https://base.garant.ru/135907/57d7fb69cad1d16755d39d2aae86cc1c/> мурожаат санаси 01.02.2025
4. Ахмедов Б. Соҳибқирон Темур.–Т.: Абдулла Қодирий, 1996.– Б.23
5. Муқимов З., Маматов Х. Амир Темур тузукларида давлат ва ҳуқуқ масалалари. – Т. Янги аср авлоди, 2001. – Б. 92-93.
6. Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран. // – М.: Юрайт. – 2013. – С. 322, 495, 623.
7. Мацкевич И.М. Преступность военнослужащих. // авт.реф.д.ю.н. – М.: – 2002.– С.4.
8. Исраилов И.М. Преступления против порядка подчиненности и воинских уставных взаимоотношений. // авт.к.ю.н. – Ростов-на-Дону.: – 2009
9. Жарких В.А. Насильственные преступления против военной службы. // авт.к.ю.н. – Краснодар.: -2005.
10. Лопатин М.Ю. “Неосторожная преступность военнослужащих” // авт.к.ю.н. –М.:–2012 г,
11. Агишев Р.М. “Воинская преступность; криминологический и уголовно-правовой аспекты” // авт.к.ю.н., – Санкт-Петербург.: – 2005 г.
12. Ўзбекистон Республикасининг “Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида”ги Қонуни Тошкент ш., 2002 йил 12 декабрь, 436-II-сон

20-Fevral, 2026-yil

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 19 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги ПҚ-4447-сон Қарори ва Низоми

14. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси
<https://www.lex.uz/acts/111453> мурожаат санаси 02.03.2025 йил

15. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқи курси 1 том Умумий қисм жиноят ҳақида таълимот олий таълим муассасалари учун даврслик (2-нашр, тўлдирилган ва қайта ишланган) // – Т., – 2018. – Б.29

16. Юридик шахсларни жиноий тартибда жазолаш кўзланмоқда. Самир Латипов.

17.https://www.norma.uz/uz/qonunchilikda_yangi/yuridik_shahslarni_jinoiy_tartibda_jazolash_kuzlanmoqda 30.04.2018 мурожаат санаси санаси 21.02.2025 йил

18. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции. Часть Общая. – М., 1994. – Т. 1. – С. 15–16

19. Генрих Н.В., Квашиш В. Е. Понятие уголовного права (методологические аспекты введения в уголовное право). Научный вестник Омской Академии МВД России № 2(61), 2016.

20. Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм) // – Т.; 2010 – Б. 38-39.

21. Русман А.А. Прекращение уголовного дела в связи с примирением сторон на стадии предварительного расследования // Автореф. дис... канд. юрид. наук – Челябинск., – 2006 – С. 12

22. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси 8-бўлим атамаларнинг ҳуқуқий маъноси <https://www.lex.uz/acts/111453> мурожаат санаси 02.03.2025 йил

23. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Иккинчи нашр. // – Т., “Адолат” – 2011. – Б.609

24. Юридик энциклопедия. Ю.ф.д. проф. У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида.Т.; 2001.–Б. 154